

УДК 316.346.32-053.9 (477)

СТАНОВИЩЕ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ В УКРАЇНІ

Р. І. Сопко

*Ужгородський національний університет,
бул. Університетська, 14, м. Ужгород, Україна, 88018,
ruslana_sopko@mail.ru*

Актуальність матеріалу, викладеного у статті, зумовлена прогресивним старінням населення та пов'язаними з цим проблемами. Основну увагу приділено характеристиці соціально-економічних та психологічних проблем старіння. Визначено особливості соціального захисту людей похилого віку. Перераховано соціальні послуги, які отримує ця категорія населення.

Ключові слова: люди похилого віку, старіння населення, проблеми, соціальний захист, соціальні послуги.

Сучасний стан в Україні характеризується не тільки складною економічною і політичною ситуацією, але й своєрідним руйнуванням надій і сподівань великої частини населення. Найперше, це стосується людей похилого віку, які набувши статусу пенсіонера, лише частково можуть брати участь у житті суспільства. Зауважимо, що економічна ситуація в Україні така, що обставини спонукають людей похилого віку активізувати свою позицію, продовжувати роботу і після пенсійного віку.

В Україні процеси старіння населення досліджували: В. Борислава, Д. Валентея, Н. Волгіна, В. Медкова, А. Щербанова, Д. Шелестова, І. Суботіна, Н. Фойт, А. Проноза, Л. Єгорова, О. Мартинюк, І. Крилова, А. Андрущенко, О. Доровський, Д. Ядранський та ін.

Тематику проблем людей похилого віку у різних аспектах брали до уваги: Л. В. Єгорова, Н. І. Кривоконь, О. Ю. Новікова, В. М. Король, І. О. Титаренко та ін.

Проблеми особливостей життя людей похилого віку, етапів та стратегій старіння, старості розглядають дослідники під різними кутами зору: психологічні особливості розвитку особистості в похилому віці (Л. Анциферова, А. Аримбаєва, З. Бутуєва, Г. Вайзер, М. Єрмолаєва, О. Краснова та ін.), соціальна допомога, підтримка та захист людей похилого віку (І. Андрєєва, О. Бугрова, Т. Василькова, В. Васильчиков, А. Капська, А. Мудрик, О. Холостова та ін.), соціальна геронтологія (А. Айріян, В. Альперович, Б. Бреєв, В. Чайковська).

Проблеми людей похилого віку досліджували науковці з Росії: М. М. Старикова, Г. Г. Исламова, Ю. П. Лежнина, А. В. Михалеєва, А. В. Ахметова, О. И. Гроховская, В. А. Кушматовна, В. В. Натахіна, А. Н. Симонов, Н. А. Бухалова, М. В. Фрохарова, В. А. Сосов, И. С. Романичев, В. В. Поляничко та ін.

Однак, незважаючи на актуальність проблеми прогресивного старіння населення, на сьогоднішній день немає чіткої характеристики проблем і аналізу становища людей

похилого віку в Україні. Тому **метою** статті є аналіз проблем людей похилого віку і їх соціального захисту, характеристика послуг та напрямів соціальної допомоги.

Україна відноситься до груп країн, у яких відбуватиметься старіння населення. Згідно з прогнозом фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень, у 2050 р. особи віком 60 років і старші становитимуть майже третину населення країни. Зміна соціально-демографічної структури населення через зростання питомої ваги осіб похилого віку, потреби яких суттєво відрізняються від потреб представників інших когорт населення, призведе до загострення соціальних та економічних проблем, пов'язаних із фінансовою стабільністю систем пенсійного забезпечення, охорони здоров'я, а також із переосмисленням ролі і визнанням потенційного вкладу, який особи похилого віку можуть вносити у процеси суспільного розвитку [2, с. 21].

Зміна соціально-демографічної структури населення через зростання питомої ваги осіб похилого віку призводить до загострення соціально-економічних проблем, пов'язаних із фінансовою стабільністю пенсійного забезпечення і охорони здоров'я. Пристосування суспільства й економіки до особливостей "старого" населення вимагає також переосмислення ролі і визнання потенційного вкладу, який особи похилого віку можуть вносити у процеси суспільного розвитку.

Із соціально-економічних позицій найбільш суттєвим наслідком старіння населення та його сталого природного зменшення є те, що згадані демографічні тенденції зумовляватимуть подальше скорочення бази відтворення трудового потенціалу населення в Україні. Серед соціально-економічних наслідків активізації процесу старіння – збільшення економічного навантаження на працездатне населення (та на соціальні статті бюджету), старіння самого працездатного населення, уповільнення оновлення знань та ідей, гальмування науково-технічного прогресу, загострення проблем самотності осіб похилого віку та необхідності їх соціальної підтримки, економічного забезпечення та ін. Загалом старіння населення та зумовлені ним наслідки вимагають кардинальної перебудови всієї соціально-економічної системи, пристосування суспільства й економіки до особливостей "старого" населення, в якому кількість споживачів перевищує чисельність економічно активного населення.

Україна відзначається несприятливим співвідношенням працездатного і післяпрацездатного населення. Частка людей у післяпрацездатному віці становить понад 24 %, а економічне навантаження працездатного населення людьми після працездатного віку досягло 411 осіб/1000 осіб, тоді як загальний коефіцієнт економічного навантаження – 723 утриманці/1000 осіб працездатного віку [3].

За даними Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, чисельність платників внесків на пенсійне страхування становить 15,2 млн. осіб, а чисельність пенсіонерів – 13,8 млн., тобто вже сьогодні пересічний платник внесків фінансує 90,8% середньої пенсії, а в окремих регіонах – і більше. При цьому частка пенсійних видатків у ВВП країни вже 15%, а рівень фіскального навантаження на платників страхових внесків залишається максимальним (33,2% для роботодавців та 2–5% для найманих працівників), що критично стримує зростання легальної заробітної плати, а отже, й бази справляння страхових внесків. Якщо в 1966 році частка населення пенсійного віку становила 15,9%, то в 2006 його чисельність збільшилась у 1,5

раза, а до 2046 року зросте до 35% загальної чисельності населення України. Згідно з прогнозними припущеннями, до 2050 року населення пенсійного віку збільшиться на 2 млн. і, як наслідок, співвідношення чисельності населення пенсійного й працездатного віку зросте до 83%, тобто більше ніж удвічі. Через демографічні тенденції солідарна пенсійна система не здатна буде без бюджетної підтримки забезпечувати існуючий рівень заміщення пенсіями втраченого заробітку та оптимальну диференціацію пенсій. Такі демографічні перспективи вимагають кардинальної перебудови пенсійної системи. Для цього у світовій практиці дедалі ширше застосовується багаторівнева система пенсійного забезпечення, яка має три складові – солідарну, обов'язкову накопичувальну та додаткову, або добровільну накопичувальну. Таке поєднання забезпечує соціальні гарантії та диверсифікацію джерел доходів. Адже солідарна і накопичувальна системи підвладні впливу різних ризиків: солідарна вразлива щодо демографічних ризиків і досить стійка до інфляційних, а накопичувальна навпаки – стійка щодо демографічних ризиків [4, с. 34].

Загальноновизнаними у соціально-психологічному аспекті є такі проблеми літніх людей: розрив основних соціальних зв'язків, зумовлений зниженням соціальної активності, працездатності, виходом на пенсію, віддаленням від батьків дорослих дітей, звуженням інтересів, кола спілкування тощо; проблеми, пов'язані зі здоров'ям (включаючи медико-біологічні (переживання болю і необхідності терапевтичного впливу), матеріальні (нестача коштів на якісне лікування та підтримку життєдіяльності) та психологічні аспекти (приміром, труднощі у самообслуговуванні)), а також із наближенням (очікуванням) смерті; соціально-психологічна та морально ціннісна дезадаптація в суспільстві внаслідок зміни сучасної системи соціальних установок і цінностей (включаючи ідеологію, мораль та ін.), зниження рівня толерантності особистості, втрати близьких і, як наслідок, – самотність, самоізоляція, проблеми у спілкуванні; зміна соціального, економічного статусу (престижність особистості, погіршення матеріального становища, низька якість життя, збільшення залежності від інших тощо), питання взаємин з іншими віковими групами; проблеми організації вільного часу та відпочинку; криза пізнього віку, переживання відсутності життєвої перспективи, обмеженість самореалізації та інші психологічні проблеми особистості.

Особливе місце серед проблем літніх людей в аспекті соціальної роботи займають також проблеми "ейджизму" та жорстокого ставлення до представників даної вікової групи з боку деяких представників суспільства. Розкриваючи зміст поняття "ейджизм", помітно, що поширеною категорією є дискримінація, тобто така форма негативного ставлення до окремих осіб або груп, яка проявляється у готовності адекватно сприймати лише тих людей, які відповідають заздалегідь визначеному критерію віку. Така готовність витікає з наявності певних стереотипів, які не відповідають дійсності, занадто узагальнені і не враховують реального стану речей. Сутність стереотипізації стосовно представників старших вікових категорій полягає у невинувато негативній установці щодо віку. Недиференційовані та упереджені судження приписують усім людям старшого покоління лише негативні якості, які знижують їх цінність для життєдіяльності суспільства [5, с. 514].

Побудувати суспільство, прийняте для всіх вікових категорій, виявилось важким завданням не лише для країн, що розвиваються, а й для високо розвинутих. Лозунг

“суспільство для людей різного віку”, прийнятий на другій Загальносвітовій асамблеї в Мадриді у 2002 р., підкреслює необхідність визнання літніх людей одночасно фактором розвитку та його бенефіціаріями. Кожна особа, незалежно від віку, має не лише користуватись вже існуючими благами і надбаннями, а й робити свій внесок у суспільний розвиток в міру своїх можливостей та бажання. Ключові концепції оптимізації соціальних послуг орієнтують на формування трьохступінчатої структури планування послуг, у якій поєднані оцінка потреб, розподіл та індивідуальний підхід до задоволення потреб клієнтів [6].

У західних країнах сьогодні популяризується концепція “успішного старіння”, в межах якої визначено основні складові, що мають супроводжувати старіння: низька ймовірність хвороб чи інвалідності; високі можливості для навчання і фізичної діяльності; активна участь у житті суспільства.

На процес реалізації кожної зі складових концепції впливає низка чинників різного характеру дії та спрямування, однак усіх їх можна умовно поділити на дві групи: чинники, що зумовлені загальною ситуацією в країні (рівень соціально-економічного розвитку, політичний устрій, екологічний стан, традиції, ментальність тощо); чинники, що залежать переважно від кожної конкретної особи (її індивідуальні характеристики, спосіб життя, минулий досвід, життєва позиція, бажання/небажання підтримувати соціальні зв'язки з особами молодших вікових груп та ін.). Всі складові успішного старіння щільно пов'язані між собою та обумовлюють одна одну. Так, після досягнення пенсійного віку особа матиме можливість навчатись і працювати лише за умови збереження фізичного і психічного здоров'я, а брати активну участь у суспільному житті, яке сьогодні швидко змінюється, – лише постійно навчаючись та здобуваючи нові знання, вміння і навички.

Ситуацію, що склалась нині в Україні, навряд чи можна назвати сприятливою для впровадження в життя основних положень концепції “успішного старіння”. Звичайно, окремі її елементи частково реалізуються: так, наприклад, особи старших вікових контингентів, як і решта населення, мають можливість брати активну участь у політичному житті суспільства, відстоювати свою громадську позицію. Водночас, в Україні немає громадянських об'єднань людей похилого віку, які б забезпечували їм можливість виступати організованою силою та впливати на розробку і реалізацію програм та стратегій, що безпосередньо стосуються їхніх інтересів.

Соціальна політика держави зорієнтована на реалізацію конституційних прав щодо людей похилого віку на соціальний захист. Однією із стратегічних цілей на найближчу перспективу є досягнення не тільки відчутного поліпшення матеріального становища та умов життя громадян похилого віку, але й надання їм можливості якомога довше жити повноцінно на користь суспільства.

Аналіз стану літніх і старих людей свідчить про те, що вони є найбільш соціально незахищеними категоріями населення, що потребує особливої уваги з боку держави.

На сьогодні в Україні створено систему законодавства щодо соціального захисту людей старшої вікової групи. Законодавчі акти спрямовані на підтримку громадян похилого віку, повернення їх до самостійного повноцінного життя. До них належить низка законів, зокрема: “Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та

інших громадян похилого віку в Україні” ; “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” ; “Про соціальний захист дітей війни” ; “Про жертви нацистських переслідувань” ; “Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” ; “Про реабілітацію інвалідів в Україні”.

Відповідно до Закону України “ Про соціальні послуги ” особам похилого віку держава гарантує право на отримання соціальних послуг. Соціальну допомогу громадянам похилого віку, які частково або повністю втратили здатність до самообслуговування, за їх бажанням може бути надано або у відповідній соціальній установі, де вони перебувають тимчасово чи постійно (таблиця 1), або безпосередньо за місцем проживання (територіальні центри, центри медико-соціальної реабілітації, центри соціального захисту населення, кризові центри) [7, с. 173–176].

Таблиця 1

Стаціонарні соціальні заклади для обслуговування людей похилого віку

№	Назва закладу	Завдання
1	Будинки- інтернати загального профілю	Стаціонарні соціально-медичні установи загального типу для постійного проживання громадян похилого віку, ветеранів війни та праці, інвалідів, які потребують стороннього догляду, побутового і медичного обслуговування.
2	Спеціальні будинки-інтернати	Стаціонарні соціально-медичні установи, призначені для постійного проживання осіб похилого віку: 1) особливо небезпечних рецидивістів; 2) колишніх засуджених, які потребують побутового, медичного обслуговування і виховного впливу; 3) осіб, яких переводять з інших інтернатних установ загального типу за систематичне порушення громадського порядку, вживання алкоголю, токсичних препаратів, за бійки тощо.
3	Геріатричні пансіонати	Стаціонарні медико-соціальні установи для проживання осіб з вираженими віковими порушеннями психіки, підтвердженими висновком лікувально-консультативної комісії органів охорони здоров’я.
4	Психоневрологічні інтернати	Спеціалізовані стаціонарні медико-соціальні заклади, що забезпечують постійне проживання, догляд і медичне обслуговування людей із проблемами психічних захворювань.
5	Пансіонати для ветеранів війни та праці	Установи інтернатного типу підвищеної комфортності для ветеранів війни та праці.
6	Спеціальні житлові будинки для одиноких ветеранів війни і праці, пенсіонерів та інвалідів	Спеціалізовані установи, у складі яких діють служби соціально-побутового призначення, медичного обслуговування, створено умови для організації дозвілля; поєднують стаціонарний догляд і догляд у громаді.
7	Будинки-інтернати та стаціонарні відділення з невеликою чисельністю проживаючих	Стаціонарний соціальний заклад у громаді, де стаціонарні соціальні послуги наближені до звичайного місця проживання осіб похилого віку, не розриваються родинні та соціальні зв’язки, що склалися протягом життя (12–15 осіб).
8	Будинки тимчасового проживання	Стаціонарний соціальний заклад для проживання осіб похилого віку (10–15 осіб), наприклад, у зимовий період.
9	Хоспіси	Служби медико-соціальної допомоги важко хворим.

Соціальний захист людей похилого віку на сучасному етапі здійснюється за двома основними напрямками – соціальне забезпечення і соціальна допомога. Соціальне обслуговування включає в себе сукупність соціальних послуг, які надаються громадянам похилого віку й інвалідам вдома або в спеціалізованих державних і муніципальних установах. Основними принципами діяльності в сфері соціального обслуговування громадян похилого віку є: надання державних гарантій; забезпечення рівних можливостей при отриманні соціальних послуг та їх доступності; наступність усіх видів соціального обслуговування; орієнтація соціального обслуговування на індивідуальні потреби громадян; пріоритет заходів з соціальної адаптації тощо. Найважливішими моделями соціального обслуговування стало соціальне обслуговування вдома; напівстаціонарне обслуговування у відділеннях денного (нічного) перебування закладів соціального обслуговування; стаціонарне соціальне обслуговування в будинках-інтернатах, пансіонатах тощо; термінове соціальне обслуговування; соціально-консультативна допомога; надання житлової площі в спеціальних будинках тощо.

Традиційно склалися три напрямки діяльності органів соціального захисту населення і літніх і старих людей: соціальна допомога (надання людям похилого віку пільг і переваг, допомоги); соціальне обслуговування; організація пенсійного забезпечення [8, с. 95–98].

Існують різні форми соціальної допомоги, серед яких виділимо такі: термінова соціальна допомога (надання допомоги одноразового характеру); адресна соціальна допомога (здійснюється в кризовій ситуації самотнім старим людям); бригадна форма допомоги важкохворим (комплексне обслуговування з наданням соціальних і медичних послуг).

Для наближення соціальної допомоги та послуг ветеранам війни, які мешкають у сільській місцевості, при сільських та селищних радах організовано центри соціального захисту населення за місцем проживання. Вказані центри є структурними підрозділами органів праці та соціального захисту населення, їх працівники тісно співпрацюють з первинними організаціями ветеранів війни щодо надання потребуваним побутової допомоги.

Головна відповідальність за надання соціальних послуг літнім людям покладается на відділення соціальних служб місцевих органів влади, департаменти соціальних служб, муніципальні відділення служби соціального забезпечення, патронажні відділення, регіональні комісії охорони здоров'я та соціального забезпечення [9].

Можна зробити висновок, що, незважаючи на ґрунтовне законодавче закріплення соціального захисту людей похилого віку, його ключові аспекти потребують модернізації згідно з міжнародними стандартами.

Цьому можуть сприяти визначені напрями реформування системи соціальних послуг, які передбачають: деінституціалізацію і створення широкої мережі служб та закладів, які надають якісні послуги у громаді; залучення до надання соціальних послуг недержавних організацій; наближення соціальних послуг до місця проживання; децентралізацію процесів управління, фінансування, розташування послуг; розширення можливостей людей похилого віку щодо вибору послуг та участі у цьому процесі; підвищення результативності надання соціальних послуг через вивчення потреб на

індивідуальному рівні та в межах окремих адміністративно-територіальних одиниць; впровадження технологій з покращення якості, серед яких – моніторинг, оцінювання і контроль.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Єгорова Л. В.* Організація медико-соціальної допомоги людям похилого віку в територіальних центрах соціального обслуговування пенсіонерів віку [Електронний ресурс] / Л. В. Єгорова // V Національний конгрес геронтологів і гериатрів України. Тези. 12–14 жовтня 2010 року. – К. 2010. – Режим доступу: www.geront.kiev.ua/psid і www.nbuv.gov.ua/portal.
2. *Терець В. М.* Депопуляція та старіння населення у соціально-економічному контексті [Електронний ресурс] / В. М. Терець // Вісник Хмельницького національного університету. – 2009. – № 1. – 92 с. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchnu_ekon/2009_1/zmist.files/_22.pdf
3. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. [Електронний ресурс] / За ред. Е. М. Лібанової. – К. : Український центр соціальних реформ, 2006. – 138 с. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/Prognoz%20Ukrain.pdf>.
4. *Кривоконь Н. І.* Соціально-психологічні особливості розвитку соціальних послуг людям літнього віку. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України [Електронний ресурс] / Н. І. Кривоконь // Проблеми сучасної психології. – 2010. Вип. 8. – 512 с. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pspl/2010_8/822-828.pdf
5. Мадридський міжнародний план дій по проблемам старення [Електронний ресурс] / ООН, Департамент по економіці і соціальним вопросам; Отдел соціальної політики і розвитку. – Режим доступу: http://www.socpolitika.ru/rus/social_policy_monitoring/documents/document5491.shtml
6. *Новікова О.* Інтернатні заклади для людей похилого віку як складна соціально-педагогічна система / О. Новікова // Наук. записки: Серія “Педагогічні науки” [Електронний ресурс] : зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 88. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nz_p/88/statti/41.pdf
7. *Король В. М.* Вибір технології роботи з людьми похилого віку в сучасних умовах / В. М. Король // Інноваційні підходи до застосування технологій у соціально-педагогічній роботі [Електронний ресурс]: матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф., 15–16 лютого 2009 р., м. Черкаси / М-во освіти і науки України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2009. – 240 с. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vchu/n144/N144p084-089.pdf
8. *Титаренко І. О.* Соціальний захист людей похилого віку в Україні: теоретичний аспект / І. О. Титаренко // Вісник Черкаського університету [Електронний ресурс] : [зб. наук. ст.]. Вип. 122. Серія Педагогічні науки / М-во освіти і науки України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – 161 с. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/VKPI_soc/2009_4/Titarenko,%20Ivanenko.pdf

Стаття надійшла до редколегії 19.02.2013

Прийнята до друку 25.03.2013

POSITION OF OLD PEOPLE IN UKRAINE

R. I. Sopko

*Uzhhorod National University,
Universytetska Str., 14, Uzhhorod, Ukraine, 88018,
ruslana_sopko@mail.ru*

The actuality of given in the paper material is specified by the progressive ageing of the population and related to that problems. The main attention is paid to the characterization of socio-economic and psychological issues of ageing. The peculiarities of social protection of old people are determined. Social services rendering to the given population group are listed.

Key words: old people, population ageing, problem, social protection, social service.

ПОЛОЖЕНИЕ ЛЮДЕЙ ПОЖИЛОГО ВОЗРАСТА В УКРАИНЕ

Р. И. Сопко

*Ужгородский национальный университет,
ул. Университетская, 14, г. Ужгород, Украина, 88018,
ruslana_sopko@mail.ru*

Актуальность материала, изложенного в статье, обусловлена прогрессивным старением населения и связанными с этим проблемами. Основное внимание уделено характеристике социально-экономических и психологических проблем старения. Определены особенности социальной защиты пожилых людей. Перечислены социальные услуги, которые получает данная категория населения.

Ключевые слова: старики, старение населения, проблемы, социальная защита, социальные услуги.